

ԱՐՇԱԿ ԲԱՆՈՒՉՅԱՆ

ԵՂԻՇԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐԸ

Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկը բանասիրական բազմակողմանի քննության է ենթարկվել շուրջ երկու հարյուր տարի: Հայագետների՝ մեկը մյուսին հաջորդող բազմաթիվ սերունդներ են անդրադարձել հայ ժողովրդի «վասն հայրենեաց» եւ «վասն հաւատոյ» մղած 450-451 թթ.-ի ազատագրական, հերոսական ապստամբության պատմությանն ու այդ պատմության ականատես-մասնակից Եղիշեի երկին ու ինքնությանը: Մեջտեղ են եկել «Վարդանանց պատերազմի» ոչ միայն պատմա-քաղաքական գնահատականներով ու վերլուծություններով հաճախ իրարամերժ, կարծիքներ ու տեսակետներ, այլեւ նորօրյա հետազոտողի սեղանին է դրվել հեղինակի կենսագրությանն ու նրա գործին վերաբերող ժամանակագրական եւ աղբյուրագիտական ստվար, տարաբնույթ վարկածներով լի մի ժառանգություն, որոնցով զբաղվելը ժամանակ է պահանջում¹:

Ըստ էության, Երվանդ Տեր-Մինասյանի հրապարակումներից եւ քննական հրատարակությունից հետո², Եղիշեի եւ նրա երկի շուրջ ծավալված

¹ Հատկապես ժԹ դարի վերջերից մինչեւ Ի դարի 60-ական թվականները Եղիշեի «Վարդանանց պատմության» բուն բանավեճի շրջանն էր: Այս բանավեճի ամենահայտնի հեղինակներից են Եր. Տեր-Մինասյանը, Մ. Աբեղյանը, Հ. Ք. Արմենը, Վ. Հացունին, Գր. Տեր-Պողոսյանը, Գր. Խալաթյանը, Բարգեն Կյուլեսերյանը, Նիկ. Ադունցը, Ներսես Ակինյանը եւ այլոք: Հիշված եւ այլ այլ հեղինակների վաստակի մասին տե՛ս Հ. Անասյան, «Մատենագիտություն» - Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Ի լոյս ածեալ բաղադատութեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեանի, Երեւան 1957, էջ՝ 204-219. ինչպես նաեւ Երվանդ Տեր-Մինասյանի 1971 թ.-ի աշխարհաբար բարգմանության «Մատենագիտություն»ն (էջ՝ 223-226) ու Պողոս Ատոն Զեֆիյանի «Եղիշեի երկը որպէս վաղ հայկական եկեղեցու եկեղեցաբանության վկայություն» հոդվածը, էջմիածին, 1990, Ա, էջ 40, ծնթ. 2:

² Տե՛ս Երվանդ Տեր-Մինասյանի հետևյալ կարևոր հրապարակումներն ու հրատարակությունները՝ «Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը եւ նրա նորագույն ֆննադատը», Տեղեկագիր

բուն բանասիրական բանավեճը թվում է, թե մարել էր, տիրող տեսակետ թողնելով ե. Տեր-Մինասյանի միակ արժանահավատ եւ գիտականորեն հիմնավորված հետեւյալ եզրահանգումը՝ «Եղիշեի «Վարդանանց պատմության» սկզբնագիրն անկասկած ե դարի երկրորդ կեսի 460-464 թվականների գործ է, գրված է ականատես մարդու կողմից, ե վերաբերում է 451 թվի ապստամբությանը: Բայց, ինչպես մեր բոլոր հին մատենագիրները, այնպես էլ Եղիշեի պատմությունը հետագայում, զուցե ե է դարում, թերեւս նույնիսկ 572-ի ապստամբության ե նրան հետեւող պատերազմների դեպքերի ու հիշողությունների ազդեցությամբ, կարող է մասնակի կետերում ենթարկված լինել որոշ խմբագրման»¹:

Կարծես ամեն ինչ ասված է: Սակայն, մեր օրերում եւս, արտերկրյա հանդեսներում եւ առանձին հրատարակութուններում շարչրկվում են Եղիշեի ապրած ժամանակի եւ «Վարդանանց պատերազմի» մասին մտացածին, «բանասիրական մտավարժանքների» արդյունք եզրակացութուններ, որոնք, հաճախ անտեսելով իրենց կարծիքները հերքող աշխատութունները, «գերքննադատության» հովերով տարված՝ Եղիշեին ու նրա պատմական գործը տարուբերում են տարբեր ժամանակների մեջ²:

Այսուհանդերձ այս բանավեճում առաջադրված հարցերի քննարկումը դուրս է սույն հրապարակման նպատակներից: Հողվածիս շարժառիթը վերջերս Մատենադարանին նվիրաբերված ժէ դարի ձեռագիր «Ժամագրքի» կազմի փեղկերին կից մագաղաթե, երկաթագիր պատառիկ-պահպանակների հայտնաբերումն է: Վերծանելով պարզեցինք, որ այն Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» է. եղանակից հատվածներ ունեցող մի մասունք է³:

ՍՍՀՄ գիտությունների Ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի, Երևան, 1943, թիվ 3, էջ 63-98:

«Եղիշեի Վարդանանց պատմության մասին եղած ֆննությունների շուրջը», Տեղեկագիր ՀՍՍՀ գիտությունների Ակադեմիայի, Հասարակական գիտություններ, Երևան 1944, թիվ 1-2, էջ 89-103:

«Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Եր. Տեր-Մինասեանի, Երևան, 1957 թ. (այս հրատարակության համար այսուհետ «գիտական հրատարակություն» ձևով): Ինչպես նաև՝ Եղիշե, «Վարդանի եւ հայոց պատերազմի մասին», աշխարհաբար քարզմանություն, ներածությամբ եւ ծանոթագրություններով, Երևան, 1971 թ.:

¹ Տե՛ս Եղիշե, «Վարդանի եւ հայոց պատերազմի մասին», աշխարհաբար քարզմանություն, Եր. Տեր-Մինասյան, Երևան, 1971 թ., էջ 16:

² Այս մասին տե՛ս Ա. Այվազյան, «Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագիտության մեջ» աշխատությունը, Երևան 1998 թ.: Եղիշեի մասին էջեր 155-169:

³ Ձեռագիրը մուծվել է Մատենադարանի հայերեն հիմնական հավաքածու եւ կրում է 11140 համարը:

Մինչ այս նորահայտ ձեռագրի եւ պատառիկ-պահպանակների վերծանությանն ու ուսումնասիրությանը անցնելը, փոքր-ինչ անդրադառնանք «Վարդանանց պատերազմի» հայտնի եւ առ այսօր անհայտ երկաթագիր պատառիկներին:

Պետք է ասել, որ «Վարդանանց պատերազմի» գիտական հրատարակության մեջ պատառիկ-պահպանակներ չեն օգտագործվել¹: Եր. Տեր-Մինասյանի հիմնական նպատակը եղել է Եղիշեի՝ «Վարդանանց պատերազմի» շրջանառության մեջ գտնվող բնագրի «ձեռագրաց բաղդատությանը» քննությունը, եւ այդ իսկ նպատակով իր քննության հիմքում դրել է «Անձեւացյաց օրինակ»²: Չեռքի տակ եղած պատառիկ-պահպանակներն այս բնագրի համար նոր, արժեքավոր տարրնթերցումներ չեն տվել, ուստի եւ հայագետն իրավամբ անիմաստ է համարել մի քանի փոքրիկ հատված պարունակող պատառիկներն ամբողջական ձեռագրերի կողքին դնելը³: Ուրեմն Եղիշեի երկի «խմբագրումներ»ի, «հավելված» կամ առավել եւս «համառոտած» հատվածների մասին գիտական հրատարակությունում խոսք լինել չի կարող: Այն արդեն իսկ «խմբագրված» օրինակի գիտական հրատարակություն է:

Եղիշեի երկի նախնական, մինչեւ «խմբագրում»ը կամ «խմբագրումներ»ը եղած բնագրի վերականգնումը բնագրագիտական-աղբյուրագիտական լուրջ աշխատանք է պահանջում: Այս գործին մեծապես կարող են նպաստել ոչ միայն Ղ. Փարպեցու եւ Եղիշեի երկերի առնչություններն ու այլեւայլ աղբյուրների հետ աղերսները, այլեւ գիտական հրատարակության տարրնթերցումների ու պատառիկ-պահպանակների ուսումնասիրությունը: Հատկապես, եթե նկատի ունենանք, որ վերջիններս «Վարդանանց պատերազմի» հնագույն օրինակներից մնացած մասունքներ են: Ըստ որում, մեզ հայտնի պատառիկների մեծ մասը նոր ընթերցումներ են տալիս, որոնք գիտական հրատարակության համար օգտագործված ձեռագիր

¹ Օգտագործված տպագիր եւ ձեռագիր օրինակների եւ առհասարակ ֆննության սկզբունքների մասին տե՛ս Եր. Տեր-Մինասյանի 1957 թ.-ի հրատարակության ընդարձակ «Առաջաբանն» ու «Ներածությունը» (էջ Ե-ՄԹ):

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ ԺԸ:

³ Գիտական հրատարակության ԽԶ-ԽԷ էջերի ծանոթությունում Արովի՝ Վենետիկից բերած նյութերի շարժում հիշատակում է երկու պատառիկների, ինչպես նաեւ Ղևոնդ Տայեանի՝ 1911 թ.-ին Վենետիկում հրատարակած «Եղիշեի չորս եղանակները հնագույն գրչագրի մը մէջ» աշխատանքը, որի համեմատության հիմք եղած ճառընտիրը ֆննության համար օգտագործել է, իսկ հավելվածում տպագրված պատառիկ պահպանակները՝ ոչ: Ինչպես ինքը՝ հեղինակն է գրում նույն ծանոթությունում. «...համեմատությունը ցույց տվեց, որ դրանք ոչ մի աչ՛ի ընկնող այլընթերցված չեն տալիս, որ մեզ հայտնի շիներ մեր ձեռքին եղած որեւէ ձեռագրից»:

ու տպագիր օրինակների հետ միասին կարող են նոր լույս սփռել Վարդանանց հերոսամարտի վիճելի հարցերի վրա:¹

Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» գիտական հրատարակությունը նախորդել է Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի «Ցուցակ ձեռագրաց» առաջին եւ երկրորդ հատորների հրատարակությանը²: Թե Մատենադարանում պահվող հազարավոր ձեռագրերից որ մեկի մեջ կարող էին «Վարդանանց պատերազմի» հատակտորներ լինել, մեծանուն հայագետը կարող էր եւ չիմանալ: Իսկ պատառիկ-պահպանակների հավաքածուն համալրած նոր նմուշները, ըստ ամենայնի, նա չէր էլ տեսել: Սակայն հրատարակված պատառիկներն, անշուշտ, չեն վրիպել նրա ուշադրությունից: Ավելորդ չենք համարում թվարկել այդ օրինակները՝

Ա. 1893-ին Ֆ. Կ. Կոնիբերի հրատարակած Կոնի համալսարանի թիվ 15 ձեռագրի կազմից դուրս եկած երկու մագաղաթե թերթերը³, որոնք պարունակում են Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» Ե. եղանակի 146-171 եւ Զ. եղանակի 9-10 նախադասությունները⁴: Ընդ որում՝

ա) Աա. թերթի ձախ սյունակը վնասված է, եւ յուրաքանչյուր տողում պահպանված 1-5 գրերով հնարավոր չի լինում պարզել Ե. եղանակի 146-րդ նախադասությանը նախորդող հատվածը: Սակայն, ինչպես հրատարակիչն է պնդում, իր համեմատած Մոսկվայի 1892 թվականի հրատարակության օրինակը թույլ չի տալիս վերականգնել այդ հատվածը:

բ) Աբ. էջում պակասում է 151-152 հատվածը՝ «Եւ քանզի զարնանային ... զվայ եւ զաւղ բարեկամացն»:

գ) Բբ. էջում պակասում է Ե. եղանակի 171-րդ նախադասությունից

¹ Երվանդ Տեր-Մինասյանն ինքն է հուշում մեզ իր գիտական հրատարակությունից հետո կատարելիք աշխատանքները. «Բայց, ինչպես մեր բոլոր հին մատենագիրները, այնպես էլ Եղիշեի պատմությունը հետազայում, գուցե եւ է. դարում, թերեւս նույնիսկ 572-ի ապստամբության եւ նրան հետեւող պատերազմների զեպքերի ու հիշողությունների ազդեցությամբ, կարող է մասնակի կետերում ենթարկված լինել որոշ խմբագրման»: Նույնը տե՛ս նաեւ «Եղիշեի Վարդանանց պատմության մասին եղած ֆենությունների շուրջը», Տեղեկագիր ՀՍՍՀ գիտությունների Ակադեմիայի, Հասարակական գիտություններ, Երևան 1944, թիվ 1-2, էջ 89-103:

² Առաջին հատորը հրատարակվել է 1965-ին, իսկ երկրորդը՝ 1970-ին:

³ Կոնիբեր Ֆ.Կ., Եղիշեի պատմության հատակտոր, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1893, էջ 129-133: Ստորագրված է «Կոնիբի Փր. Կ.»:

⁴ Նախադասությունների համարները ըստ «Մատենագիրք Հայոց», մատենաշարի: Ա հատոր, Ե. Դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003թ.: Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկը գտնվում է 521-764 էջերում: Հատորը հրատարակության է պատրաստվել «Հայ դասական մատենագրության քվային գրադարանում»: Մատենաշարն հրատարակվում է «Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկության» եւ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության համագործակցությամբ:

«բեկաւ անկաւ զաւրուքին ուժոյն իւրոյ, ...» մինչեւ Ջ. Եղանակի 7-րդ նախադասութեան կեսը «...հրամայեաց սպանանել ի նոցանէ...»: Այս ամբողջի փոխարեն Ն. Եղանակը, առանց Ջ.-ի վերնագրի, միմյանց է կապում հետեւյալ հատվածով «...իսկ (°) ի գնդին Հայո՞ցսն ինչ յամրոցի, եւ երթեալ զաւրն պարսից գալ ի խաղաղութիւն, որոյ եկեալ...»: Կոնիքերի այս հրատարակութեան մասին բազմաթիւ հրապարակումներ են եղել: Միտլված շենք լինի, եթե ասենք, որ Եղիշեի դեմ սանձազերծված հարձակումների շարժառիթներից մեկը հենց այս պատառիկն է եւ հատկապես Ն-Ջ. գլուխների տարանջատում շունենալը:¹

Բ. Պատառիկներին վերաբերող երկրորդ հրապարակումը Հ. Աստուրյանի 1906-ին «Բազմավէպում» հրատարակած հոդվածն է²: Արեւմտյան Հայաստանում իր ճամփորդութեան ընթացքում տեսած մի քանի ձեռագրերի մասին պատմելուց հետո, հեղինակը հայտնում է, որ Մարաշում ձեռագրերից «...մեկուն կողքին, ներսի կողմը...» գտել է «...Եղիշէէն կտորներ, որոնք...» իրեն «...ձեռագրէն աւելի յարգի թուեցան, եւ առանց մեծի դժուարութեան» կարողացել է «ստանալ զանոնք...»: Այս պատառիկների ներկայումս ուր գտնվելն առայժմ հայտնի չէ: Հեղինակի «...կրցայ ստանալ զանոնք...» արտահայտությունից կարելի է եզրակացնել, որ վերցրել է այս պատառիկները: Պատառիկն ունի Եղիշեի Ա., Բ., Դ. եւ Ն. եղանակներից հատվածներ: Ինը մասի բաժանված չորս թերթ է: Գրությունը՝ եռասյուն: Գիրը՝ երկաթագիր: Տողերի քանակը ենթադրում է, որ 35 պետք է եղած լինի: Նյութը՝ հին թուղթ է: Թղթի հնությունից եւ գրության ձևից կարծում է, որ պատառիկը ԺԲ. դարի է: Հեղինակն այն համեմատել է Վենետիկի 1903 թվականի հրատարակության հետ:

Հաջորդ հրապարակումը Հայր Աբեղ Տայեանի՝ 1911-ին Վենետիկում հրատարակած «Եղիշէի չորս եղանակները հնագոյն գրչագրի մը մէջ» աշխատանքի հավելվածում առկա երկու պատառիկներն են³: Սրանցից առաջինը Մխիթարյան միաբանությունում շրջանակի մեջ առնված Եղիշեի Ե.-

¹ Ցավոք, ձեռքի տակ չունենեմ այս պատառիկի լուսանկարը, որ կարողանանք հնարավորին չափ ավելի տեղեկություններ փառել: Մանավանդ, որ Կոնիքերն ինքը Բբ. էջի վերձանության համար նշում է, թե «...10-րդ տողին համար՝ պէտք է կրկին անգամ համեմատել հատակոտորը, վասն զի գուցէ տառերէն մէկ ֆանին սխալ կարդացած ըլլամ»: Նույնպէս Բբ. էջի երկրորդ սյունակի 18-19 տողերը: Իսկ որոշ տեղերում է, կարծում ենք, սխալ է վերձանում: Ինչպէս օրինակ նույն Բբ. էջի վերջին տողում «զի մինչ» բառակապակցությունը կարդացել է «զի մի ոչ»:

² Աստուրյան Հ., Եղիշէի Պատմութեան նորագիտ հատակոտորներ, «Բազմավէպ», 1906, էջ 7-9, 59-64 եւ 110-114:

³ Հ. Ա. Տայեան, Եղիշէի չորս եղանակները հնագոյն գրչագրի մը մէջ, Վենետիկ, 1911:

րդ եղանակի սկիզբն է.

Գ. «Վկայութիւն Սրբոյն Վարդանա եւ Հմայեակա եւ Վահանա եւ Սահակա Հայոց Սպարապետաց եւ ամենայն սուրբ արանց ուր մեռան ի Քրիստոս, Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն սէր երկրաւորս եւ այնպէս աներկեղս առնէ զմարդիկ իբրեւ զանմարմինս Որպէս անտատին ի սկզբանէ ի տեսանել բազում տեղիս Սիրովն Աստուծոյ...»:

Դ. Իսկ երկրորդը Սեբաստիայում Ի. դարի սկզբում գտնված մի ճաշոցի պատառիկ-պահպանակների արտագրություն-վերծանություններ են¹: 1910-ական թվականներին այս պատառիկի բնօրինակը տեսել է Թ. Գուշակյանը եւ վերծանելով, ավելի ուշ, 1932-ին հրատարակել է «Սիօն» ամսագրում²: Պատառիկը հատվածներ ունի Եղիշեի Ե. եւ Ը. եղանակներից: Մագաղաթե շորս թերթեր են: Երկայուն, գիրն ուղղագիծ երկաթագիր: Մատենադարանում թվագրել են Ճ.-ՃԱ. դարերով: Ունի ուշագրավ տարրնթերցումներ: Բարեբախտաբար այս պատառիկը ներկայումս գտնվում է Մատենադարանի պատառիկների հավաքածուում եւ կրում է 1887 համարը³, ուստի սրա մասին կխոսենք Մատենադարանի պատառիկների հետ միասին:

Վերոհիշյալ շորս օրինակներով էլ սահմանափակվում են Տեր-Մինասյանի ձեռքի տակ եղած պատառիկները: Ինչպես արդեն նշել էինք, օգտագործված ձեռագրերից տարրեր, նոր ընթերցումներ շտանալով այս պատառիկներից, Տեր-Մինասյանը դրանք չի օգտագործել գիտական հրատարակությունում:

Ե. Վերջերս լույս տեսավ պրոֆ. Կ. Յուզբաշյանի կազմած Ա. Պետերբուրգյան հավաքածուների հայերեն ձեռագրերի ցուցակը⁴, որտեղ 423

¹ Հ. Ղ. Տայեանի հաղորդման համաձայն «...օրինակութիւն էր ամբողջ Հ. Ներսէս Սարգսեանի, որ ետեւի յիշատակարանին մէջ սա ծանօթութիւնը դրած է. «46 զլուխ բանիցս գաղափարեցան ի Մարգուան ի դպրատան Հայոց ի սեպ. 26-1844, ի բոլորգիր անբուական օրինակէ աղօթագրաց, որոյ ի կատարածին կայր եւ քաղաքի ի Մաշտոցէ»»: Տայեանի այս ծանօթությունը կապ չունի Եղիշեի պատառիկների հետ, քանի որ, ինչպես հետո պարզեցինք, պատառիկները միջին մեսրոպյան երկաթագրով գրված մագաղաթյա թերթեր են: Իսկ ծանօթությունը վերաբերում է տեխնոլոգիական հիշատակված «Աղօթագրքին» եւ «Մաշտոցին»:

² Թ. Գ. Գուշակեան, «Հատուկտորներ Եղիշեի Վարդանանց պատմութենէն», Սիօն, 1932, էջ 210-218; Ստորագրված՝ «Թ.Ե.Գ.»: Պատառիկների այս հրատարակության վերծանությունը միջնորդավորված չէ, ավելի խնամով է կատարված եւ նախընտրելի է:

³ Պատառիկը 1965-ին Մատենադարանին է նվիրաբերել Մատենադարանի մեծ բարերար Հարություն Հազարյանը, որի հավաքածուում այն կրում էր 16, 17 եւ 18 համարները:

⁴ К.Н. Юзбашян, «Армянские рукописи в петербургских собраниях», Каталог.-Православный «Палестинский сборник», Выпуск 104, С. Петербург-2005.

համարի ներքո (էջ 193) հեղինակը համոռոտ տեղեկություններ է տալիս Կ. Կոստանյանի շուրջ 50-ի հասնող պատառիկների հավաքածոյի մասին¹: Մասնավորեցնելով միայն C44⁴² համարը կրող «Եղիշեի վարդանանց պատմության» պատառիկը, ցուցակի հեղինակը ընդհանուր տվյալներ է հաղորդում պատառիկի չափերի մասին (այն է՝ 19.5x11.7), այնուհետեւ էջերի ու տողերի համարներով համապատասխանեցնում է պահպանված հատվածները Ե. Տեր-Մինասյանի գիտական հրատարակության հետ: Ցուցակից տեղեկանում ենք նաեւ, որ պատառիկների սույն հավաքածոյի զգալի մասը մագաղաթից է, եւ կան որոշ քանակությամբ մանրանկարներ: Ցավոք ձեռագրագիտական տվյալներն այսքանով սպառվում են: «Եղիշեի վարդանանց պատմության» Ս.Պետերբուրգյան պատառիկի մասին մանրամասներ մեզ հայտնի են դառնում «Հանդէս Ամսօրեայ» հայագիտական ուսումնաթերթում հրատարակված պրոֆ. Պարույր Մուրադյանի «Հայկական ձեռագրական հաւաքածոները Ռուսաստանում եւ Եղիշէի պատմութեան մի նոր պատառիկ»ը վերտառությամբ հոդվածից եւ պահպանված հատվածի վերծանությունից²: Այն է՝ պատառիկն ունի երկու առանձին թերթեր, պահպանվել են հատվածներ Եղիշեի Գ եղանակի 117-124; 150-154 նախադասություններից: Գրությունը՝ անցման շրջանի ուղղագիծ երկաթագիր է, պահպանված տողերի քանակը՝ 21 (վերնամասից պակասում է 2-3 տող), նյութը՝ հաստ եւ ողորկ թուղթ է:

Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» հատվածներ ունեցող պատառիկների մասին մեզ հայտնի վերջին հրատարակումները այսքանով սահմանափակվում են:

Մատենադարանի հայերեն պատառիկների հավաքածուում պահվում են ութ մագաղաթե երկաթագիր, եւ մեկ թղթե բոլորգիր, պատառիկներ: Սրանցից մեկը (վերը հիշված թիվ 1887-ը) ճառընտիրի մաս է, մեկը՝ (թիվ 354-ը) Յայամաուրքի, շորսը (հմրք. 1107; 1197; 1201; 1202-ը), ըստ ամենայնի, հենց պատմագրքի մասեր են: Մատենադարանի պատառիկ-պահպանակ ունեցող ձեռագրերից «Վարդանանց պատերազմի» մասունքներ ունեն են միայն երեքը՝ հայերեն հիմնական հավաքածուի ձեռ. թիվ 744-ը, թիվ 8985-ը եւ վերջերս

¹ Կ. Կոստանյանի Պատառիկների հավաքածուն ներկայումս գտնվում է Ռուսաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի Արեւելագիտության ինստիտուտի Ս. Պետերբուրգյան բաժանմունքի գրադարանում եւ գետեղված է C43-C44 համարների ներքո:

² Պ. Մուրադյան, «Հայկական ձեռագրական հաւաքածոները Ռուսաստանում եւ Եղիշէի պատմութեան մի նոր պատառիկ», Հանդէս Ամսօրեայ հայագիտական ուսումնաթերթ. Թիւ 1-12, 2006թ., էջ 54-62:

նվիրաբերված ձեռ. թիվ. 11140-ը: Բնկալ ձեռագրերից՝ առաջինը 1638-ին Աղճալդալայում գրված ժողովածու է (գրիչ եւ ստացող՝ Յովանէս), իսկ երկրորդը ժ.Ձ. դարում օրինակված ժամագիրք: Ձեռ. 11140-ը ժ.է. դարում օրինակված ժամագիրք է: Այսպիսով «Վարդանանց պատերազմի» մեզ հայտնի մասունք-պատառիկների տասներեք օրինակներից հրատարակվել են միայն հինգը:

Ստորեւ ներկայացնում ենք նորահայտ՝ ՄՄ 11140 ձեռագրի նկարագրությունը եւ պատառիկ-պահպանակի հնագրագիտական, բնագրագիտական եւ ժամանակագրական քննությունը:

Նկարագրություն Բնկալ ձեռագրի

Ժամագիրք: Ժ.է դար: Վայրը՝ անհայտ: Գրիչ, ծաղկող, կազմող, ստացող՝ անհայտ: Թերթեր՝ 153: Պրակներ՝ Ա(10)+Բ-Ձ(12)+է(11)+Լ-ԺԳ(12): Մեջքի կար՝ ունի սնթելերի երեք անցք (ա-գ), վերից վար մեկը մյուսից հեռու են՝ եզրից ա-ն 2սմ, ա-ից բ-ն՝ 3,5սմ, բ-ից գ-ն՝ 3,5սմ, գ-ից ներքեի եզրը՝ 2սմ: Նյութը՝ մագաղաթ: Մեծություն՝ 10x7x3,9: Գրություն՝ միասյուն:

Գրադաշտը՝ լայնքը - մեջքից՝ 1սմ, սյունակ՝ 6x3,7; լուսանցային գրության համար սյունակից՝ 0,8սմ, սյունակից եզրը՝ 2,3սմ: Բարձրությունը՝ վերին եզրից՝ 1սմ, սյունակ՝ 6սմ, սյունակից ներքեի եզրը՝ 2,5սմ: Ընդհանուր՝ 6x3,7: Տող՝ 15, (0,4սմx3,6սմ): Գիր՝ բոլորգիր, պրականիշերը՝ նոտր:

Գրության տող՝ 0,1սմ: Կազմ՝ կաշեկազմ, դրոշմազարդ տախտակ:

Մանրանկար՝ ճակատազարդ, լուսանցազարդ: Զարդագրեր՝ հանգուցագիր: Լուսանցազարդեր՝ կարմիր:

Գրչության հիշատակարան՝ 153բ «Զմեղապարտ գծագրողս յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր միով հայր մեղայի. և դուք ///» (անավարտ):

Հիշատակարան հետադայի՝ 1ա. - «Վայ և եղևիկ յնվդոկացի Ակոբ դպրիս. և անարժան սպաս[ատրի] Ս[ուր]բ Քառասնիցն. որ վ[աս]ն ծովացեալ մեղաց իմոց.՝ զմիս մօր եւ շնորհալի որդեակն իմ տ[ի]ր[ա]ց[ո]ւ Աւետիքն ժանտացաւօք առ Ա[ստուա]ծ փոխեցաւ. և եղև փեսայ Ք[րիստոս]ի [ԻՁ. (26) ամաց] զոլով: .ՌՄԻԱ. (1772) թուին յուլիսի .ԺԳ. (14) օրն կրակի:

¹ Այսուհետ այն ձեռագիր մատյանների համար, որոնցից պատրաստվել են պահպանակներ, օգտագործելու ենք «մայր ձեռագիր» եզրը, իսկ այն ձեռագրերի համար, որոնց մեջ «մայր ձեռագրի» բերբերն օգտագործվել են որպես պահպանակներ, օգտագործելու ենք «բնկալ ձեռագիր» եզրը: «Բնկալ ձեռագիր» եզրը մեզ առաջարկել է Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գ. Տեր-Վարդանյանը, որի համար շնորհակալ ենք և կարծում ենք այն լավագույնս բնորոշում և համապատասխանում է իր իմաստին:

Ով զգիրքս վայելէ. և զ[զիրս] կարդ[ա]յ. Յօժար սրտիս Ողորմի տայ: Տէր Յիսուս իրեանն զըթայ. Ամէն. Հ[ա]յր մ[եր]:»:

բ. Հիշատակագրություններ դժվար ընթեռնելի՝ 77բ, 129ա:

Պահպանակ՝ Եղիշէ, «Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին»: Մասն՝ է եղանակից: Ժամանակը՝ ժԲ դար: Պահպանված հատվածները կարդալ՝ Բբ-Աա՝ 35-36; 42: Աբ-Բա՝ 55-56; 62-63: Դբ-Գա՝ 310-311; 314-316: Դա-Գբ՝ 317-319; 321-324:

Թերթեր՝ 4 (ԱԲ+ԳԴ), մեկական թերթեր երկայնքով ծալված: Կտրատված՝ ԱԲ-ն՝ ներքին եզրով, ԳԴ-ն՝ պահպանվել է միջին մասը: Պրականիշեր՝ շեն պահպանվել: Նյութ՝ մագաղաթ: Մեծություն՝ ԱԲ՝ 9x13,5; ԳԴ՝ 10x13,5: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝ մանր ուղղագիծ երկարագիր: Տող՝ Բբ-Աա; Աբ-Բա-Տ: Դբ-Դա; Դա; Գբ-10: Գրության տող՝ 0,7սմ: Սյունակների շափեր՝ Ա սյունակ՝ 7սմx[19սմ]; Բ սյունակ՝ կիսված 3,5սմ+[3,5սմ]x[19]սմ: Սյունակների միջև՝ 1,5 սմ:

Մայր ձեռագիրը տեսականորեն հնարավոր է վերականգնել միայն պատառիկի մանրամասն հնագրագիտական-ձեռագրագիտական քննությամբ: Վերականգնելով մայր ձեռագրի պատկերը՝ թերեւս հնարավոր կլինի պարզել՝ պահպանակը Պատմագրքի, թե ճառընտիրի մաս է:

Համեմատության համար օգտագործել ենք թե՛ Երվանդ Տեր-Մինասյանի քննությամբ հրատարակված 1957 թ.-ի հրատարակությունը, եւ թե՛ «Մատենագիրք Հայոց» մատենաշարով հրատարակված նույնի վերահրատարակությունը¹: Վերջինս համեմատությունների համար բավական դյուրություն է ստեղծում, քանի որ յուրաքանչյուր եղանակի ներսում նախադասությունները համարակալված են: Պատառիկ-պահպանակի մեր վերծանության մեջ օգտագործել ենք թե՛ այդ համարակալումը, եւ թե՛ տարրընթերցումները²:

Մայր ձեռագրի գրության դաշտի շափերը վերականգնել ենք՝ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ պահպանակներ Ա.-Բ.-ում պահպանվել են ձեռագրի ներքին լուսանցքի մասերը: Սա նշանակում է, թե Ա. եւ Բ. պահպանակների առաջին սյունակները վերջանում են, եւ պակասող հատվածները երկուսում էլ կարող են զետեղվել միայն բ. սյունակների վերելում: Պակասող հատվածների նիշերի քանակը հաշվել ենք «Վարդանանց

¹ Տե՛ս էջ 227, ծնր. 4:

² Թե բնագիրը եւ թե տարընթերցումները երկու հրատարակություններում էլ՝ երկրորդը առաջինի հետ, ստուգել ենք: Ի պատիվ «Մատենագիրք Հայոց» մատենաշարի պատրաստողների, պետք է ասել, որ բնագիրը բավական բարեխղճորեն է վերահրատարակվել:

պատերազմի» գիտական հրատարակությունում, համադրելով այս տվյալը մեկ տողում գրերի առավելագույն քանակի հետ՝ պարզել ենք, որ պահպանակներում տողերի քանակը կարող էին լինել¹

էջերում սյունակից սյունակ Պահպանակի էջերը	Գրերի քանակը	Տողեր՝ ենթադրելի և պահպանված	տողեր
ԲԲ-Աա.	645	32+ 8	40
Աբ-Բա.	451	21+ 8	29

Այսօրինակ հաշվումներում հնարավոր է վրիպել առավելագույնը 1-2 տողի չափով: Սակայն տողերի քանակի այսպիսի մեծ տարբերությունը (29-40՝ 11 տող) միայն կարող է նշանակել, որ պահպանակների բնագիրը հատվածների պակաս ունի: Գիտական հրատարակության համար օգտագործված եւ ոչ մի ձեռագիր բնագրային այսպիսի տարբերություն չունի, որով եւ այս պահպանակը ավելի է կարելուովում:

Փորձենք Ա.-Բ. պահպանակների բնագրային քննությամբ պարզել, թե որ հատվածներն են պակասում պահպանակի այս էջերում:

Պահպանակի ԲԲ.-Աա. էջում չի պահպանվել 36-րդ նախադասության «...հա[նզչել եւ տեսանէր...]» մասից մինչեւ 42-րդ նախադասության «...[Յայնժամ ծշմարտեալ գիտաց մոզպետն. Եթէ ոչ այլ ընդ այլոյ տեսանէր որ երեւցան նմա, այլ ի ևոցուց յանձանց]» սյունակից սյունակ հատվածը: Գիտական հրատարակության տարբերություններով հնարավոր է դուրս հանել միայն 36-ից «զի», 37-ից «Ձի՛նչ է այս մեծ սքանչելիս.», 38-ից «լուսոյ», 39-ից «իմ», «վասն կեշտիս այսորիկ», մեկ «եւ» եւ մեկ «իւնձ», իսկ 42-ից «նմա» բառերն ու բառակապակցությունները: Այս հատվածների դուրս հանելը մեծ տարբերություն չի տալիս, եւ տողերի քանակը նվազում է մինչեւ 29-ի:

Պահպանակի Աբ.-Բա. էջում չի պահպանվել 56-րդ նախադասության «...զ[այս ամենայն բանս...]» մասից մինչեւ 62-րդ նախադասության «[...ոչ եւ]ս...» սյունակից սյունակ հատվածը: Գիտական հրատարակության տարբերություններով հնարավոր է դուրս հանել միայն 56-ի կամ «ամենայն» կամ «բանս» բառերը, որոնք տողերի քանակը երկու էջերում էլ

¹ Պահպանակներում ա. սյունակի վերջին գրից մինչեւ բ. սյունակի առաջին գիրը ընդհանուր առմամբ պակասում է Բ.-ում 645 գիր, իսկ Ա.-ում 451 գիր: Պակասող հատվածների գրերի այս տվյալները բաժանել ենք մեկ տողում առավելագույն գրերի քանակին, այն է 20-ի, եւ պարզել, որ Բ.-ում տողերի ընդհանուր քանակը կարող էր լինել 32, իսկ Ա.-ում 21: Նույն հաշվումները կատարելով Գ. եւ Դ. պահպանակների հետ, պարզվում է, որ պակասող տողերի քանակը 16-ական է:

համապատասխանեցնելու ոչ մի հնարավորություն չեն տալիս:

Այս էջում ուշագրավ է նաեւ այն, որ ա. սյունակում պահպանված առաջին տողի՝ 55-րդ նախադասության, «ւք արդ. փոք[քր համարիմք մեք]» (նկ.-ը ստորեւ) հատվածի առաջին երկու «ւք» գիրը, չի կարող «արդ. փոքր» բառերին նախորդել: Գիտական հրատարակությունում այս բառերին նախորդում է «վաստակոց մերոց» բառերը: Նույնի տարընթերցումներով «ւք» վերջավորությունը չի խմբագրվում:¹ Վերոհիշյալ «վաստակոց մերոց» բառերն առհասարակ այլ ընթերցում չունեն:

Նկ-ում «ւք արդ փո[քր]» հատվածը, Պահպանակ Ար-Բա:

Պահպանակի բնագիրն ավելի հետաքրքիր է դառնում հաջորդող հատվածներում: Վերծանության տարընթերցումների համեմատությունից պարզվում է, որ պահպանված հատվածներում բնագրային տարբերությունները ինքնատիպ են եւ այլ ձեռագրերից տարբեր: Համեմատության համար առդիր ներկայացնենք գիտական հրատարակության (ԳՀ) տեքստը՝ նախադասությունների համարներով ու տարընթերցումներով, ապա՝ պահպանակի (Պհպ.) համապատասխան հատվածը.

ԳՀ-55. «...արդ փոքր համարիմք մեք² զչարչարանս³ զայս առ սէր փոխարինին,⁴ զոր էարկ⁵ առ⁶ ազգս մարդկան»:

Պհպ.-55. «...արդ փո[քր համարիմք մեք] զչարչարա[նս զայս առ] սէր փոխարի[նին, զոր էարկ] առ ազգս մար[դկան]»:

Այնուհետեւ շարունակությունը բոլորովին տարբեր է:

¹ Նախորդող տեքստը «ւք» վերծանության փոխարեն այլ՝ «ոք», «դք», «գք» կամ այլ ընթերցումներ չի տալիս:

² > մեք; մեզ] մեք

³ զչարչարանքս; զչարչարանս

⁴ առ միոյ փոխարէնին

⁵ զոր արկ նա; էարկ նա; էարկն; արկ

⁶ նա+ առ

ԳՀ-55. «Իբրև լուսա գայս ամենայն¹ բանս² մոգպետն ի դահնապետէ³ անտի, խոռվեցաւ, պղտորեցաւ⁴ ի միտս իւր, եւ հատաւ քուն յաչաց նորա գրագում գիշերս»:

Պհպ.-55. «...բա]զումս խաւսե[ցաւ վասն հաւատ]ոյն որ ի քս[...պա]տմեցին մոգ[պետին...]⁵»:⁶

Մինչ պահպանակի Աբ.-Բա. էջի ա. սյունակի առաջին տողի «Էք» բառավերջին վերստին դառնալը, ասենք, որ Բբ.-Աա. երեսի վերջից, այն է 44-ի «երթ[այր ի վանս իւր...» մասից 55-րդ նախադասութեան «արդ. փոքր» բառերի միջեւ պակասող հատվածում գրերի քանակը 2431 է, որ տողում տեղավորվող գրերի հնարավոր առավելագույն (20) քանակին բաժանելով ստանում ենք 121 տող: Ասել է, թե մեկ թերթի ա. երեսի վերջից բ. երես բացակայում է 121 տող, իսկ երկրորդ երեսի ա. սյունակի 8 տողի հետ՝ 129 տող: Մշո Տոնականը՝ հայերեն ամենամեծ ճառընտիրը (70,25x50,25), եռասյուն է, յուրաքանչյուր սյունակում ունի 45 տող, մեկ տողում մինչեւ 18 գիր, մեկ էջում 4860 գիր⁷: Եթե ընդունենք, որ պահպանակը ճառընտիր է, ապա Բբ.-Աա. էջում սյունակից սյունակ 40 տողերը բաժանելով 129-ի կպարզվի, որ մայր ձեռագիրը քառասյուն է եղել, իսկ գուցե եւ ավելի: Միեւնույն ժամանակ Դբ.-Գա. եւ Գբ.-Դա. էջերի պակասող տողերի հաշվարկը թույլ չի տալիս այսպիսի փորձերի դիմել: Այս համեմատությունը մեկ անգամ եւս հաստատում է, թե պահպանակի բնագիրը մի սովոր հատված չի ունեցել:

Գիտական հրատարակությունում փորձել ենք գտնել պահպանակի «արդ. փոքր» բառերին նախորդող «Էք»-ով վերջացող եւ «արդ» բառով սկսվող բառակապակցություն, պարզելու համար, թե արդյո՞ք գրչական վրիպակի հետ գործ ունենք: Սակայն մեր պրպտումները արդյունք չտվեցին: Փնտրեցինք այս հատվածի տարընթերցումներում եւ չգտանք ոչ մի ընթերցում, որ վերջանար «Էք» վերջավորությամբ եւ հաջորդեր «արդ» բառը: Վերոնշյալ 44-55 նախադասություններում առանց հաջորդող «արդ» բառի «Էք»-ով վերջավորություն ունեն շորս բառեր: Որոնք են՝

¹ > ամենայն

² > բանս

³ ի դահնէ

⁴ խոռվեցաւ եւ պղտորեցաւ

⁵ «Իբրև լուսա... նորա գրագում գիշերս»] «...բա]զումս խաւսե[ցաւ վասն հաւատ]ոյն որ ի քս[...պա]տմեցին մոգ[պետին...]:»:

⁶ Զպահպանված հատվածներում, ուղիղ փակագծերից ներս տեխտի մեր վերծանությունը ուղիղ գրերով են, ընկալյալ բնագրի միջոցով վերականգնվածները՝ շեղ:

⁷ Ա. Մաթևոսյան, Ե՞րբ եւ որտե՞ղ է գրվել Մշո Տոնական-ճառընտիրը, Բանբեր Մատենադարանի (ԲՄ), քիվ 9, էջ 138, Երևան. 1969: Հմմտ. ՄՄ ձեռ. քիվ 7729:

50-ում «...վշտաւս...» եւ «... ժառանգեսցոմ» (վերջինս նախադասութեան վերջում):

51-ում «...առ նոբամ» (նախադասութեան վերջում):

54-ում «...կամամ ...» (նախադասութեան մեջ):

Համոզված կարելի է ասել, որ պահպանակի բնագիրը 44-55 նախադասութիւնների միջեւ չի ունեցել մի սովոր հատված: Ճիշտ այսպես պահպանակը Բր.-Աա. էջում ամբողջութեամբ բացակայում է 43-րդ նախադասութիւնը: Իսկ 44-ից պահպանվել է միայն.

44. «եւ առաւել [զահի հարաւ ի մ]եծ սփանչել[եացն, եւ դող]ային ամենա[յն մարմինքն] նորա[■], եւ թ[մբբեալ կիսամա]հ լիներ ի վեր[այ տանեացն մի]նչեւ ցառա[ւաւտն. եւ յար]ուցեալ երթ[այր ի վանս իւր...]:»

Նույնը ԳՀ-ում

44. «եւ քանզի անհնարին շարժեցաւ¹ ի մեծ սփանչելեացն, եւ դողացին² ամենայն մարմինքն[■] ³, եւ թմբբեալ⁴ կիսամեո⁵ լիներ⁶ ի վերայ տանեացն մինչեւ յառաւաւտն.⁷ եւ ի ծագել լուսոյն⁸ իբրեւ զբազմարեայ հիւանդ յարուցեալ երթ[այր ի վանս իւր⁹, այլ եւ ոչ ումեք իշխեաց ամենեւին պատմել զոր ինչ ետեսն]:»

Ակնհայտ է, որ պահպանակում նախադասութիւններն ավելի սեղմ են: Ի մասնավորի ԳՀ-ում երկու խոշոր տարբերութիւն կա.

– «եւ քանզի անհնարին շարժեցաւ» փոխարեն «եւ առաւել [զահի հարաւ]»

– «մինչեւ յառաւաւտն. եւ ի ծագել լուսոյն իբրեւ զբազմարեայ հիւանդ յարուցեալ երթայր» փոխարեն «մինչեւ ցառա[ւաւտն. եւ յար]ուցեալ երթայր»

Ուղիղ փակագծերում տեքստը վերականգնել ենք ամենահավանական համարած բառակապակցութեամբ, որ կարող էր մեկ տող[—] 20 գիր սահմանագիծը չհատել: Գիտական հրատարակութեան տեքստով նույն հատվածը հնարավոր չէր մեկ տողի վրա տեղավորել:

Այսպիսով Ա.-Բ. պահպանակները մեզ հնարավորութիւն չեն տալիս

¹ > եւ; եւ քանզի անհնարին շարժեցաւ] եւ առաւել [զահի հարաւ]

² դողացին; դողացան] եւ դողային; դողացեալ

³ մարմինքն նորա] մարմինք; մարմինք նորա

⁴ թմբեալ

⁵ կիսամահ

⁶ լիներ

⁷ յառաւաւտն; ցառաւտն, ցառաւաւտն

⁸ եւ ընդ ծագեալ լուսոյն; եւ ընդ ծագել; արեւուն] լուսոյն

⁹ ի վանս իւր երթայր

ճշտելու մայր ձեռագրի իրական շափերը: Ավելին՝ կատարված հետազոտության արդյունքում պարզվում է, որ բացակայում է 43-րդ նախադասությունը, 44-րդ նախադասությունը անհամեմատ սեղմ է, իսկ 44-55 նախադասությունների միջև պակասող հատվածներ կան:

Ինչ վերաբերում է Գ-Դ. պահպանակներին, ապա սրանց ուսումնասիրության արդյունքում ստացած 15-ական տողերի եւ Գա.-Գբ. դարձերեսի 12 տողերի պակասը թույլ է տալիս մոտավորապես վերականգնել մայր ձեռագրի շափերը: Այսպիսով, տողերի պատկերը Գ. եւ Դ. պահպանակներում հետեւյալն է.

էջերում սյունակից սյունակ Պահպանակի էջերը	Գրերի քանակը	Տողեր ենթադրելի եւ պահպանված	տողեր
Գբ-Գա	308	15+ 10	25
Գա.-Գբ. դարձերես	252	12+ 10	22
Գբ-Գա	317	15+ 10	25

Պահպանակի Դբ.-Գա. էջում ա.-ից բ. սյունակ անցումում չի պահպանվել 311-րդ նախադասության «զընկերակի[ցսն իր եւ ասէր...» հատվածից մինչեւ 314-ի «[...յամենայն]է...» բառը: Գիտական հրատարակության տարընթերցումներով դուրս կարող են գալ միայն 311-ում «իւր» բառը, իսկ 314-ում «զայս» բառը:

Պահպանակի Գա.-Գբ. էջից էջ անցումում չի պահպանվել 316-րդ նախադասության «բարբառ ի վերուստ» մասից մինչեւ 319-ի «[ընդ Ստեփան]ոսի» մասը: Գիտական հրատարակության տարընթերցումներով կարող են դուրս գալ 316-ում «ծեր» բառը, 317-ում «Քրիստոսի» եւ «իսկ» բառերը:

Պահպանակի Գբ.-Դա. էջում ա.-ից բ. սյունակից սյունակ անցումում չի պահպանվել 319-րդ նախադասության «ցՅովսէ[փ. Մատիր,...]» մասից մինչեւ 321-ի «եւ միանգամայն...» մասը: Տարընթերցումներով դուրս կարող է գալ միայն 320-ի «Յի[սուս]» բառը:

Տարընթերցումներով բնագրի տարբեր օրինակներում պակասող այս բառերը մեկ տողի տարբերություն անգամ չեն տալիս: Ընդ որում ոչ գիտական հրատարակության բնագիրը եւ ոչ էլ տարընթերցումները բնագրի համառոտման կամ հավելման էական այլ ընթերցումներ չեն տալիս:

Մեզ մնում է ապավինել միայն պահպանակի Գա.-Գբ. էջից էջ անցումում

պակասող 12 տողին ավելացնել պահպանված 10 տողերը եւ ընդունել, որ մայր ձեռագիրը ունեցել է 22 տող, ըստ այդմ համարել, որ բնագիրը երկուսից երեք տողի (40-60 գրի) տարբերություն ունի, իսկ գրության դաշտի բարձրությունը եղել է 23սմ:¹

Փորձենք վերջին այս հաշվումը ստուգել միջնադարում ճարտարապետության մեջ ընդունված երկրաչափական մի կանոնով, որով անկախ մասշտաբից, ցանկացած տարածություն հնարավոր է բաժանել ներդաշնակորեն համաչափ ավելի փոքր մասերի:² Այս կանոնի էությունը հետևյալն է. գրության դաշտի բարձրությունը հավասար է գրության նյութի լայնությանը (մագաղաթին կամ թղթին) կողմերի 2:3 համամասնությամբ: Այս կանոնի հիմնական պայմանն է՝ թերթի լայնության 1/9-րդ մասով ստեղծվում է ներքին լուսանցքը, 2/9-րդով՝ արտաքին լուսանցքը, թերթի բարձրության 1/9-րդ մասով ստեղծվում է վերին լուսանցքը, 2/9-ով՝ ստորինը:

Կանոնն օգտագործելու համար բարեբախտաբար պահպանակներում պահպանվել են սյունակների լայնքի ու միջին լուսանցքի (սյունակների միջև եղած տարածության) չափերը: Սյունակներից յուրաքանչյուրն ունի 7սմ լայնք, իսկ միջին լուսանցքի լայնքը 1,5սմ է, ուրեմն եւ գրության դաշտի լայնքը 15,5սմ է ($2 \times 7 + 1,5 = 15,5$): Իսկ քանի որ գրության դաշտի լայնքը բարձրության 2:3 մասն է, ուրեմն գրության դաշտի բարձրությունը պետք է լինի 23,25 սմ ($(15,5 : 2) \times 3 = 23,25$): Ինչը որ, շնչին տարբերությամբ, համապատասխանում է մեր գրերի քանակով գրության դաշտը ճշտելու վերջին փորձին: Այսպիսով, գրության դաշտի չափերն են $15,5 \times 23,5$: Վերոհիշյալ կանոնի կիրառմամբ վերականգնվում են նաեւ ձեռագրի իրական չափերը, այն է 23×35 :

Մատենադարանում պահվում են շուրջ հարյուր երկաթագիր ձեռագրեր: Սրանցից Ավետարաններ կամ Ավետարանի մասեր են 61-ը, նոր կտակարանի մասեր՝ երկուսը, երեքական ճաշոց, ճառք եւ Մեկնություններ, երկու Մաշտոց, այնուհետեւ մեկական ժողովածո, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն», Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան Ողբերգության», Կյուրեղ Երուսաղեմացու

¹ 22-ը գրության տողերի համար, իսկ 1սմ-ը գրության դաշտի տողատման վերին ննջագիծը, որ գրության տող չի դառնում, այլ մնում է իբրև վերին սահմանագիծ, ի տարբերություն ստորին ննջագծի, որ գրության տող է դառնում:

² Л. И. Киселева, Западно-европейская книга XIV-XV вв., Ленинград, 1985, стр. 34.

«Կոչումն ընծայության»¹ եւ Մշո ճառընտիրը: Մշո ճառընտիրը, ինչպես արդեն նշել էինք, ունի 45 տող, եւ այն իր տեսակի մեջ չափերով միակ եւ ամենամեծ հայերեն ձեռագիրն է (70,5x55): Ստորեւ ներկայացված ցանկը վերը թվարկված ձեռագրերի տողերի նվազագույն եւ առավելագույն քանակների եւ չափերի պարզ համադրումն է: Անշուշտ ձեռագրագիտական, եւ ի մասնավորի հնագրագիտական բոլոր տվյալների հանրագումարով միայն կարելի է սպառիչ եզրակացություններ անել: Ձեռագրի չափերից կարող ենք պատկերացում կազմել՝ թե մատյանը «առտնին», «առձեռն», «ծիսական» թե այլ նպատակների համար է օրինակվել:

	տողեր	Ձև. նվազ չափերը	Ձև. առավ. չափերը
Աւետարան	15-25	14,3x10,3	42x32,5
Գործք եւ բողոքք առաքելոց	15	31x24	--
Թողքք Պօղոսի առաքելոյն	17	18,5x12,5	--
Ժողովածու	27-33	21,3x16,3	--
«Կոչումն ընծայութեան»	21	27x23	--
Ճաշոցք	17-21	21x16	39x24,5
Ճառք	20-25	25,5x18,5	--
Մեկնութիւնք	21-30	28x21,7	37,5x25,5
Մաշտոցք	17-24	25,5x17	40,25
«Մատեան Ողբերգութեան»	22	22,5x15	--

Մայր ձեռագրի վերականգնված 35x23 չափերից կարող ենք միայն ենթադրել, որ այն ավելի շուտ ճառընտիրի մաս է, քան թե Պատմագրքի:²

Պահպանակի գրության ժամանակը

Պահպանակի գիրը կանոնավոր մանր ուղղագիծ երկաթագիր է, գրի բարձրությունը՝ 0,3սմ, ստեղնի լայնքը՝ 0,1սմ: Ուշագրավ են թե գլխագրերը՝

¹ Ս. Քոլանջյանի վերականգնված օրինակը: Տե՛ս Ս. Քոլանջեան, Նորահայտ պատառիկներ Կիւեղ երուսաղեմացու Թ. դարի գրչագրից, «Բանբեր Մատենադարանի», 1960, թիվ 5, էջ 201:

² Կարելի է անշուշտ պարզել նաև մայր ձեռագրի քերքերի բանակը, սակայն մեզ համար պարզ չէ, րե եղիչի «Վարդանանց պատերազմի» որ խմբագրության հետ գործ ունենի:

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ

Եւ թե Շ, Չ, Պ, Ջ, գրերը՝

Հ Չ Պ Ջ

Պահպանակի ժամանակը ճշտելու ամենահեշտ ճանապարհն, անշուշտ, պահպանված գրերը թվակիր երկաթագիր ձեռագրերի գրչության հետ համեմատելն է: Իսկ պահպանվել են այբուբենի գրեթե բոլոր տառերը: Պակասում են միայն «ժ»ն եւ «ն»ն: «Հայկական հնագրության ալբոմի» գրերի ժամանակագրական աղյուսակում՝ պահպանակի գրերի հետ արտաքին նմանությամբ ամենամոտ ձեռագրերը երկուսն են, մեկը 1173-ին Դրազարկում (Կիլիկիա) գրչագրված Մատենադարանի թիվ 3845 «Թուղթք Պողոսի» մատյանն է (ՄՄ3845)², իսկ մյուսը՝ 1174-ին Եդեսիայում գրչագրված Չեսթեր Բիթի գրադարանի թիվ 554 Ավետարանը (ՉԲ554)³: Անշուշտ կարելի է այսքանով հարցը պարզված համարել, եւ ասել, որ պահպանակը, Կիլիկյան կամ Եդեսիայի գրչության օջախների միջավայրում օրինակված, ժԲ դարի ձեռագիր է: Սակայն, ինչպես ցանկացած գիտության, այնպես էլ հնագրագիտության հիմնական առաքելությունը առաջադրված խնդիրը հնարավորինս պարզաբանելն ու իսկությունը մոտենալն է:

Ամուր հնագրագիտական-ձեռագրագիտական հետազոտությամբ ստեղծված հենքը թույլ կտա բնագրագիտական-աղբյուրագիտական ուսումնասիրություններին լինել առավել տրամաբանված եւ փաստարկված: Ուստի շարունակելով պետք է նկատենք, որ նույն գրչի ձեռքի տակ անգամ, հաճախ միեւնույն էջում գրերը կարող են այնպես տարբերվել գծագրությամբ, որ եթե ուրիշ մի էջում լինեք, պիտի ենթադրեինք, թե այլ գրչի գիր է: Այդպիսի գրեր

¹ M. Stone, D. Kouymjian, H. Lehman, Album of Armenian paleography, Aarhus, Danmark, 2002, pg. 199-201, 516, plate 41, 42.

² Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանձ ձեռագրաց, Հատոր Ա., Անթիլիաս, 1951, էջ 449-450: Ա. Մաթեոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, Երևան, 1988, էջ 209-210:

³ Der-Nersessian, S. 1958, The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Armenian Manuscripts, Dublin, pg.12-14. Ա. Մաթեոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, Երևան, 1988, էջ 217: Ա. Մաթեոսյանը հիշատակարանը փաղել է ՄՄ 6273 ձեռագրից, Փիրղալեմյան, Նշխարք, էջ 26-27:

են պահպանակում մի քանի անգամ տարբեր դիրքերում պահպանված «Զ» եւ «Ջ» գրերը, որոնք մեկ նման են Ավետարանի, մեկ՝ «Թուղթք Պողոսի» մատյանի գրին (տե՛ս նկ.1): Հստակ տարբերվում են «Յ» գիրը: Չնայած պիտի ասել, որ մնացած բոլոր գրերը, մանր, ոչ էական բացառություններով, մեկը մյուսին նման են: Այսուհանդերձ մեկ-երկու տվյալի համընկումով կամ տարբերությամբ չի կարելի վստահ ենթադրություններ անել: Միայն հնագրական տվյալների համադրմամբ առավելագույն համընկումները կարող են թույլ տալ ճշտելու պահպանակի գրչության մոտավոր ժամանակը, պարզաբանել գրչության կենտրոնը եւ նույնիսկ ճշտել գրչի անունը:

Ամփոփելով ստորեւ ներկայացնում ենք պահպանակի մայր ձեռագրի վերականգնված նկարագրությունը եւ բնագրային կարեւոր ընթերցումները:

Մայր ձեռագիրը

Ճառընտիր՝: Եղիշէ, «Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին»:

Մասն՝ է եղանակից: Ժամանակ՝ ժԲ դար: Վայր՝ [Կիլիկիա ?]:

Պահպանված հատվածները կարդալ՝ Բբ-Աա՝ 35-36; 42: Աբ-Բա՝ 55-56; 62-63: Դբ-Գա՝ 310-311; 314-316: Դա-Գբ՝ 317-319; 321-324:

Թերթեր՝ 4 (ԱԲ+ԳԴ), մեկական թերթեր երկայնքով ծալված: Չափեր՝ [23x35]: Կտրատված՝ ԱԲ-ն՝ ներքին եզրով, ԳԴ-ն՝ պահպանվել է միջին մասը: Պրակահիշեր՝ չեն պահպանվել: Նյութը՝ մագաղաթ: Ներկա չափերը՝ ԱԲ-ն 9x13,5; ԳԴ-ն 10x13,5: Գրություն՝ երկայուն:

Գրի դաշտ՝ (վերականգնված) [23,5x15,5]: Տող՝ Բբ-Աա; Աբ-Բա-8: Դբ-Գա; Դա; Գբ-10: Գիր՝ մանր ուղղագիծ երկաթագիր: Գրության տող՝ 0,7սմ: Գեղարվեստական հարդարանք՝ չիք:

Սյունակների չափերը՝ Ա սյունակ՝ 7սմx[23,5սմ]; Բ սյունակ՝ կիսված 3,5սմ+[3,5սմ]x[23,5]սմ: Սյունակների միջեւ՝ 1,5 սմ:

Տող՝ [22]: ԱԲ-ում՝ 8; ԳԴ-ում՝ 10: Երկարությունը՝ [15,5]: Տողի բարձրությունը՝ 1սմ: Տողամիջյան հեռավորություն՝ 0,7սմ: Տողատման ձեւը՝ ճնշմամբ:

Գրի բարձրությունը՝ 0,3սմ: Ստեղնի լայնքը՝ 0,1սմ, ստեղնի գրության տողի հետ անկյունը՝ 56°: Գրերի միջին քանակը տողի վրա՝ 17-20: Գրերի քանակը էջում՝ 2x(20x22)=880:

Բնագրագիտական

Երվանդ Տեր-Մինասյանի քննական բնագրում օգտագործված ձեռագրերը պակասող մասեր ունեն Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» հետեւյալ հատվածներում:

- Ճառընտիրներում՝ Ե. եղանակի 4-44; 86-109 նախադասությունները:
 Զ. եղանակում 1-104; 1-107; 1-167; 112-156,
 Է. եղանակում 214-283,
 Ինչպես նաև Զ. 167-է. 20 նախադասությունները:
 Պատմագրքերում՝ Ե. եղանակի 80-88 եւ
 Զ. եղանակում 19-24 նախադասությունները:

ՄՄ 11140 ձեռագրի պահպանակներում բացակայում են՝

- է. եղանակի 44-55 նախադասությունների միջեւ մի ստվար հատված,
- 43-րդ նախադասությունը բացակայում է ամբողջությամբ:

Պահպանակի էական, քննական բնագրում շհանդիպող ընթերցումներից են նախադասություններ 44-ի եւ 55-ի տարընթերցումները:

Շատ էական է միայն պահպանակում հանդիպող՝ «եւ միս եպիսկոպոսն Թագիկ անուն յԱսորեստանի» հատվածում «Թագիկ» ընթերցումը (նախ. 322):¹

Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» 1957թ-ի գիտական հրատարակությունից հետո նոր բնագրագիտական-աղբյուրագիտական աշխատանքներ չեն կատարվել, կամ գոնե մեզ հայտնի չեն: Չնայած որ շատ են Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» գեղարվեստական, աստվածաբանական, կրոնադավանաբանական եւ այլ հարցերի մասին պատմաքաղաքական վերլուծություններով հրապարակումները:

Հայ ժողովրդի կենսամիլիտոսոփայության վրա հսկայական ազդեցություն թողած Եղիշեի երկը, որով դաստիարակվել, ոգեշնչվել եւ ազատագրական սրբազան պատերազմի են նետվել բազմաթիվ սերունդներ, այսօր, այնուամենայնիվ, լուրջ քննության, վերարժեւորման կարիք ունի: Երկրորդելով Եր. Տեր-Մինասյանին՝ ասենք, որ Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» սկզբնագիր

¹ Գիտական հրատարակությունում կան «Թաքիկ» եւ «Թողիկ» ընթերցումները: Համաձայն Հր. Անաոյանի «Հայոց անձնանունների բառարան»ի Ե. դարի երկու Թաքիկ է հայտնի, որոնցից՝

ա. «Թաքիկ, աշակերտ Ս. Մեսրոպի, մասնակցեց նրա հուղարկավորության եւ քաղման հանդեսին (439թ.): Եղավ կրոնավոր Օշականի նորակերտ տանարում: - Խոր. Գ. կէ. - գրված Թաղիկ՝ Կոր. 27. Փ. Կոր. 32, 34: - Չամչ. Ա. 534 եւ Ազգապ. 393 նույն են համարում»:

բ. «Թաքիկ եպիսկոպոս Բասենի, մասնակցեց Արտաշատի ժողովին (449թ.)՝ պատասխանելու համար Միհրնեսեսիի նամակին: Ղեկնողներից առաջ հշվեց Պարսկաստան եւ նահատակվեց Ասորեստանում, այն է Խուժաստան (454թ.): - Եղիշ. 22, 139. Փարպ. Իգ., խբ., Վրդ. Իէ., - Թաղիկ՝ Յայսմ. Յուլ. 31 - սեռ. Թաքիկ՝ Փարպ. Խբ.»:

Տե՛ս Հր. Անաոյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան. 1944:

օրինակը վերականգնելու համար, հետագա խմբագրումների, հավելումների ու համառոտումների տրամաբանությունն ու պատճառները, հնարավոր ներմուծումների նպատակն ու ոճը պարզելը, պատմագրքի բնագրային-խմբագրական շերտերը ու դրանց կատարման ժամանակը ճշտելը երկի բնագրագիտական-աղբյուրագիտական քննության նպատակը պետք է լինի: Իսկ երկի հնագույն օրինակներից մնացած մասունքների՝ պատառիկ-պահպանակների ուսումնասիրությունը այս աշխատանքներին կարելուր նպաստ կարող են բերել:

Մինչ բնագրագիտական-աղբյուրագիտական այդօրինակ մի աշխատանքի անցնելը՝ առաջիկայում լույս կրնձայենք Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» եւս 7 պատառիկների վերծանություններ:

Պահպանակ Բբ-Աա. 35-36, 42

	1	[նզչել, եւ տեսանէր զանձ
	2	ն իւրաքանչիւր կապելո
	3	ցն, զի իբրեւ զկանթեղ ան
	4	շիջանելի վառեալ բորբ
	5	ոքէր: 37 Զահի մեծի հարաւ, եւ
	6	ասէր ընդ միտս իւր... 40
	7	եւ ոչ կարէր
	8	համարէն կալ ի վերայ իրացն
	9	երեւման: 41 եւ մինչդեռ յայսմ
	10	մտաց խորհրդի էր, դարձեալ
	11	սուրբքն յիւրաքանչիւր իշ
	12	տեկացն կանգնեցան կացին
	13	ի սովորական պաշտամանն:
34 «...նա եւ մեր զահի հարեալ եմք եւ յոյժ երկնչիմք, յորժամ տեսանեմք զայնպիսի անհնարին նեղութիւնս»:	29 30 31 32	42 Յայնժամ ճշմարտեալ զիտաց մոզպետն. եթէ ոչ այլ ընդ այլոյ տեսանէր որ երեւեց աւն նմա, այլ ի նոցունց յանձանց]
34 ն ԱՌ ԱԾ ԵՒ ԶՓԱՌԱԲԱՆՈՒ ԹԻՒՆՆ՝ 35 ԻԲՐԵՒ ԼՈՒԱՒ ԶԱ ՅՍ ՄՈԳՊԵՏՆ, ՅԱՐՈՒՅԵԱԼ ԵՐԹԱՅՐ ԻՆՔՆԻՆ Ի ՄԵՋ ԳԻ ՇԵՐԻՆ ՅԵՐԴ ԲԱՆԴԻՆ՝: 36 ԵՒ Հ ԱՅԵՅԵԱԼ Ի ՆԵՐՔՍ ԸՆԴ ՄՈՒԹ ԳԻՇԵՐՈՅՆ՝, ԱՅՆ ԻՆՉ ԼԻՆԵՐ ՆՈՅԱՅ Ի ՊԱՇՏԱՄԱՆԷՆ ՀԱ	1 2 3 4 5 6 7 8	42 ՓԱՅՂԵՐ ԼՈՒՍ[աւորութիւնն:] ⁴³ 44 ԵՒՍ ԱՌԱԻԵԼ [զահի հարաւ ի մ] ԵՍ ՍՔԱՆՉԵԼ[եացն, եւ դող] ԱՅԻՆ ԱՄԵՆԱ[յն մարմինքն,] ՆՈՐԱ՞, ԵՒ Թ[մբրեալ կիսամա] ՀԼԻՆԵՐ Ի ՎԵՐ[այ տանեացն մի] ՆՉԵՒ ՅԱՌԱ[աւտն. եւ ... յար] ՈՒՅԵԱԼ ԵՐԹ[այր ի վանս իւր,

³⁴ [...նեղութիւն]ն (նեղութիւնս; նեղութիւնսն) առ ա[ստուա]ծ եւ զփառաբանութիւնն (> առ աստուած եւ զփառաբանութիւնն)

³⁵ իբրեւ (եւ իբրեւ) լուա զայս (> լուա զայս; զայս լուա) մոզպետն, յարուցեալ երթայր ինքնին (~ ինքնին երթայր) ի մէջ (ի մէջ) գիշերին յերդ (յերդ; յերդս) բանդին (~ բանդին ի մէջ գիշերին; բանտի; գիշերի)

³⁶ եւ հայեցեալ ի ներս (ի ներս) ընդ մութ (մութն) գիշերոյն (գիշերին), այն ինչ լինէր (լսէր) լինէր) նոցա ի պաշտամանէն (պաշտմանէն) հա[նզչել,]

⁴² ... [այդ ի նոցունց յանձանց] փայղեր (փայլէր) լուաւորութիւնն:

⁴³ > Յայնժամ կրկին անգամ զահի հարաւ եւ ասէ. «Մ'ւմ ի կապելոցն եղև այսպիսի յայտնութիւն. նս եւ ոչ զմի որ ոչ գիտեմ, եւ ոչ լուեալ է իմ ի հարցն յառաջնոց»;

⁴⁴ եւս առաւել [(եւ (> եւ; եւ քանզի անհնարին շարժեցաւ) եւս առաւել [զահի հարաւ]) զահի հարաւ ի մ]եձ սփանչել[եացն, եւ դող]ային (դողացին; դողացան) եւ դողային; դողացեալ) ամենա[յն մարմինքն] նորա⁴⁴ (մարմինքն] մարմինք նորա), եւ թ[մբրեալ (թմբրեալ) կիսամա]ն (կիսամեռ) լինէր (լինէր) ի վեր[այ տանեացն մի]նչև ցառա[աւտն. (յառաւաւտն; ցառաւտն) եւ ի ծագել լուսոյն (եւ ընդ ծագեալ լուսոյն; եւ ընդ ծագել; արեւուն] լուսոյն] իբրեւ զբաղմարեայ հիւանդ յար]ուցեալ երթ[այր ի վանս իւր (ի վանս իւր երթայր), այլ եւ ոչ ումեք իշխեսաց ամենեւին պատմել զոր ինչ ետեսն»:]

Պահպանակ Ար-Բա. 55-56, 62-63

	1	այս ամենայն բանս մոզպեան
	2	ի դահնապետէ անտի, խոռով
	3	եցաւ. պղտորեցաւ ի միտս իւր,
	4	և հասաւ քուն յաչաց նորա
	5	զբազում գիշերս: 57 Իսկ յա
	6	ւուր միոջ յերկնսն պա
	7	հուն յարուցեալ երթայր առ
	8	նոսա միայնիկ մնչիկ, և ոչ
	9	զոր առնայր ընդ իւր ի սպաս
	10	աւորացն: 58 Եւ իբրև Եհաս
	11	ի դուրս տանն, հայէր ընդ
	12	ծակ մի ի ներքս և տեսանէր
	13	ըստ առաջին տեսլեանն. բայց
	14	նորա ի քուն կային խաղաղիկ:
	15	59 Հեղարար կարգաց յանուանէ
	16	զեպիսկոպոսն, քանզի քաջ իսկ գիտէր պարսկերէն: 60
	17	եկն ի դուրս և հարցանէր. «Ո՞վ ևս դու: 61 «Ես ինքն իսկ
	18	եմ, ասէ. Կամիմ ի ներքս մտանել և տեսանել զձեզս: 62 Եւ
		իբրև եմուտ ի մէջ սրբոցն, ոչ և
	19	⁵⁵ ԻՔՄ ԱՐԿ ՓՈ
[քր համարիմք մեք]	20	ՄԵԱՅ ՆՈՅԱՄ ՉԵՐԻՅ ԵՐԵԻ
[նս գայս առ]	21	ՈՒՄՆ ՍՔԱՆՉԵԼԵԱՅՆՑՑ:
[նին, զոր էարկ]	22	⁶³ ԵՏ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ՂԵՒՈՆԴՑՑ
[ղկան»: ...բա]	23	ԵՒ ԱՍԷ. «ԱՍՏՈՒԱԾ, ՈՐ ԱՍԱՅ Ի ԽԱԻ
[ցաւ վասն հաւատ]	24	ԱՐԻ ԼՈՅՍ ԾԱԳԵԼՑ, ՈՐ ԵՒ ԾԱ
ՈՅՆ ՈՐ Ի ՔՄՑ	25	ԳԵԱՅ ԵՒ ԼՈՒՍԱՒՈՐԵԱՅ ԶԱՆ
[...պա]	26	ԵՐԵՒՈՅՑԹ ԱՐԱՐԱԾՄՑ, ՆՈՅՆ
[պետին... ⁵⁶ Ի]		ՔՐԵԻ ԼՈՒԱԻ Զ
		զարութիւն և այսաւր ծագեաց...»:

⁵⁵ արդ փո[քր համարիմք մեք] (> մեք; մեղ] մեք) զչարչարա[նս (զչարչարանքս; զչարչարանսս) գայս առ] սեր փոխարի[նին, (առ միոյ փոխարէնին) զոր էարկ] (զոր արկ նա; էարկ նա; էարկն; արկ) առ (նա+առ) ազգս մար[ղկան»: ...բա]զումս խաւսե[ցաւ վասն հաւատ]ոյնորի փ[...պա]տմեցին մոզ[պետին...]

Ընկալցալ բնագրի «Իբրև լուա... նորա զբազում գիշերս» հատվածի փոխարեն «...բա]զումս խաւսե[ցաւ վասն հաւատ]ոյն որ ի փ[...պա]տմեցին մոզ[պետին...]]»:

⁵⁶ [...ի]բրև լուա զ[այս ամենայն...]

⁶² [Եւ իբրև եմուտ (էմուտ) ի մէջ սրբոցն, ոչ և]ս երեւեր (երևուիւր; երևուեր նմա այլ) նշանն՝. և (այլ] և; > և) պատմեաց նոցա՞ (> նոցա; երևումն նոցա) զերից (զերկիցս; զերկից) երևումն սփանչելեացն՝: (> սրանչելեացն; զսրանչելեացն)

⁶³ Ետ պատասխանի Ղեւոնդ՞ (+ երէցն; Ղեւոնդ երէցն; Ղեւոնտ երէց; + երէց; + էրեց) և ասէ. «Աստուած, որ ասաց ի խաւարի (խաւարէ) լոյս ծագել՞, որ և (> որ և; > որ) ծագեաց և լուսաւորեաց իմաստութեամբ (+ իմաստութեամբ; > իմաստութեամբ) զաներևոյթ արարածս՞ (զարարածս), նոյն...»:

Պահպանակ Գա-Դք. 310-311; 314-316

<p>³¹⁰ԵԿ ԿՈՂՄՆ ՅԵՐԿԻՐ ԱՆԿԵԱԼ, ԵՒ ԴԱՐՁԵԱԼ ԱՆԴԷՆ ՊԱՏՍՊ ԱՐԷՐ, ԱՌՆՈՅՐ ՁԵՌՆՆ Ի ՎԵՐ՞. ԱՂԱՂԱԿԵԱՅ ՄԵԾԱԻՉԱՅՆ ԻՒ ԵՒ ԱՍԷ՞. «ԸՆԳԱԼ, Տ[Է]Ր, ԶԿԱՄ ԱԻՈՐ ԶՊԱՏԱՐԱԳՄ ՈՐ ԻՆՁԷ Ն ԶԻՍ ՔԵԶ ՄԱՏՈՒՅԻ ԲՈՂՈՐՈՎ ԻՆ,՞ ԵՒ ԽԱՌՆԵԱ ԶԻՍ Ի ԳՈՒՆ Դ ԶԻՆՈՒՈՐԱՅՆ»՞: ³¹¹ԴԱՐՁԵԱԼ ՔԱԶԱՅԼԵՐԵՐ ԶԸՆԿԵՐԱԿԻ</p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9 10</p>	<p>³¹⁴Է ՓՐԿԵԱ ԶՆՈՍԱ [Տէր եւ պա] ՀԷ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ՈՍ[կերս նոցա]:] ԵՒ ՄԻ Ի ՆՈՅԱՆԷ Ո[չ կորիցէ] ³¹⁵ԵՒ ՄԻՆԶԳԵՌԵՌԵՒՍ Յ[ոյժ ի մարմն] ՈՅՆ ԷՐ՞ՍԿՍԱԻ [խրովք ա] ԶԱԻՔՆ ԶԱՅԵՏԵԼ[տեսանէր] ՅԵՐԿՆԻՅ ԻՋԵԱԼ[եկեալ գունդս բազում հրե] ՇՏԱԿԱՅ՞ ԵՒ ՎԵՅ[պսակ ի ձեռ] ԻՆ ԼՐԵՇՏԱԿԱՊԵ[տին: ³¹⁶Դ] ԱՐՁԵԱԼ ԵՒ ԼՍԵԻՆ[բարբառ ի վերուստ,]</p>
<p><i>ցան իւր եւ ասէր. «Հա՛ պա առաքինիք, Եհա ժամ կատարման մերոյ. խցէք զաչս մարմնոյ վայր մի, եւ այժմ տեսանէք զյոյսն մեր Քրիստոս»: 312 Եւ թաւալելով ընդ արիւն անձինն իւրոյ ասէր. «Աւրհնեցի՛ց զՏէր յամենայն ժամ, հանապազ արհնութիւն նորա ի բերան իմ: 313 Ի տէր պարծեսցի անձն իմ, լուիցեն հեզք եւ ուրախ եղիցին՞»: Եւ ասելով զսաղմոսս զայս կատարէր մինչեւ ցայս տեղի. “Բազում նեղութիւնք են արդարոց. յամենայն</i></p>		

³¹⁰ [Եւ նորա յահ]եկ (յահեակ; ահեակ) կողմն յերկիր (> յերկիր) անկեալ (ի վայր անկեալ), եւ (> եւ) դարձեալ անդէն (անդրէն) պատուպարէր [պարապարէր !], առնոյր ձեռնն (զաչ ձեռն; զաչ ձեռնն) ի վեր՞. աղաղակեաց մեծաւ ձայնիւ եւ ասէ՞. «Ընգալ (ընկալ), Տ[Է]ր, զկամաւոր զպատարագս՝ (պատարագս) որ (զոր) ինձէն (եւ ինձէն) զիս քեզ մատուցի բոլորովին (բոլորովմբ; բոլորովին; զբոլորովին; բոլորովիմ),՞ եւ խառնեա զիս ի գունդ զինուորացն (սուրբ զինուորացն; զինուորաց)»՞:

³¹¹ Դարձեալ քաջայլերէր զընկերակի [ցան իւր եւ ասէր....]:

³¹⁴ [...յամենայն]է փրկեա (փրկէ) զնոսա [Տէր եւ պա]նէ զամենայն ոս[կերս նոցա (ոսկերս նոցա)] եւ մի ի նոցանէ ո[չ կորիցէ (> եւ մի ի նոցանէ ոչ կորիցէ; կորիցեն)]:

³¹⁵ Եւ մինչդեռեա յ[ոյժ (եւ մինչդեռ կայր ոյժ; յուշի] ոյժ; յուժի մարմնոյն) ի մարմն]ոյն էր՞ սկսաւ (սկսաւ] սակաւիկ մի; սակաւ; սակաւ մի) [խրովք (խրով) ա]շխմն (աշխմ; աշօքն իսկ) հայեցել (հայեցեալ) [տեսանէր] յերկնից իջեալ (տեսանէր յերկնից եկեալ տեսանէր!; երկնից) [եկեալ (եկեալ իջանէր; եկեալ իջեալ; > եկեալ) գունդս (գունդ) բազում հրե]շտակաց՞ եւ վեց[պսակ ի ձեռ]ին (ի ձեռն) հրեշտակապե[տին:

³¹⁶ [դ]արձեալ եւ (> եւ; > եւ) լսեին[բարբառ ի վերուստ, որ ասէր....]

Պահպանակ Դա-Գր 317-319; 321-324

<p>որ ասէր. «Քաշալերեցարուք, սիրելիք իմ, զի ահա մոռացայք զվշտալի կեանսդ, եւ հասէք երանելի պսակացդ, որ ձերով ճարտարութեամբդ կազմեցէք. ասէք զիք յիրաքանչիւր զլուխ: 317 Զի նիւթ պատրաստական ի ձէնչ գործեալ հիւթեցաւ, իսկ ճարտարութիւն գործոյդ յամենասուրբ ձեռացն Քրիստոսի կազմեցաւ. զոր ի սպասաւորաց այտի իսկ</p>		<p>փ. «Մատիր, յառաջեա ընդդէմ սրոյն, զի դու աստիճանաւ ի վեր ես քան զամենեւեան»: 320 եւ զայս իբրև ասաց, կարգեցան կացին մի ըստ միտջէ. եւ առ ճեպ տաղնապի ստիպելոյ դահճացն՝ միանգամայն հատին ընկեցին զպարանոցս երանելեացն առաջի սուրբ եպիսկոպոսին. եւ նորա ընդ հանել ողւոցն աղաղակեաց եւ ասէ. «Տէր Յիսուս, ընկալ զոգիս մեր ամենեցուն, եւ խառնեա զմեզ ի գունդս սիրելեացն քոց»: 321 եւ միանգամա</p>
<p>³¹⁷ [... ընդ Ստեփան] ՈՍԻ ԼԻՆԻՑԻՔ ՊՍ [ակակից]: ³¹⁸ ՆԱ ԵՒ ԶԱՅՆ ԵԻՍ [քաշապէս] ՏԵՍԱՆԵՐ, * ԶԻ Դ [եռ եւս] ԻՆ ՇՈՂԱՅՐ ՍՈՒՐՆ Ի ՎԵ [րայ սարա] ՆՈՅԱՑ ԵՐԱՆԵԼԵ [ացն: ³¹⁹ Զոր] ԻԲՐԵԻ ԵՏԵՍ ՍՈՒ [րբն Ղեւոն]Տ*, ԵԹԵ ՈԶ ԶՄԻ [մի կամին հ] ԱՐՅԱՆԵԼ ԵՒ ԴԱՏԵԼ*, [այլ միանգ] ԱՄԱՅՆ ՀՐԱՄԱՆ Ե [ղեւ մահու,] ԱՍԷ ՅՅՈՎՍԷ 10</p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9 10</p>	<p>³²¹ ՅՆ ԿԱՏԱՐԵՑԱՆ Ի ՏԵՂԻՈՋՆ: ³²² ԵՒ ԵԹԵ ԶՄՈԳՊԵՏՆ ԵԻՍ, ՈՐ ՀԱԻ ԱՏԱՑ Ի ՔՍ, ԿԱՄԻՍ Ի ՀԱՄԱՐ ԱՐ ԿԱՆԵԼ, ԹՈՒՈՎ ԵԻԹՆ*. ԹՈՂ ԶԵՐԿՈՒՍՆ, ՈՐ Ի ՎԱՐԴԵՍՆ ԿԱՏ ԱՐԵՑԱՆ*, ԵՒ ՄԻԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊ ՈՍՆ ԹԱԳԻԿ ԱՆՈՒՆ* ՅԱՍՈՐ ԵՍՏԱՆԻ*: ³²³ ԲԱՅՑ ԱՆԴԵՆ Ի ՏԵՂԻՈՋՆ ՎԵՑՆ*, ³²⁴ 324 ՍԱՀԱ Կ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅՈՇՏՈՒՆԵԱՑ.</p>

³¹⁷ [... ընկալեալ՝ ընդ Ստեփան] ոսի լինիցիք պս[ակակից] (պսակակիր; «ց»պսակակից):

³¹⁸ Նա եւ զայն եւս (զայն իսկ) [քաշապէս] տեսաներ, * զի ղ[եռ եւս] ին շողայր սուրն ի վե[րայ սարա] նոցաց երանելե[ացն] (սրբոցն] երանելեացն):

³¹⁹ [Զոր] (զոր եւ; զաս] զոր) իբրև ետես սու[րբն Ղեւոն]տ* (ղեւոնդ), եթե ոչ (ոչ եւս; > եւս) զմի[մի (> մի) կամին հ]արցանել եւ դատել* (> եւ դատել), [այլ միանգ]ամայն հրաման ե[ղեւ մահու,] ասէ ցՅովսէ[փ. (ցերանելին Յովսէփ; ցսուրբն Յովսէփ) «Մատիր, յառաջեա...]

³²¹ [եւ միանգամա]յն կատարեցան (+ ամենեքեան; + ամենեքին) ի տեղոջն (ի նմին տեղոջ; տեղոջն սորա):

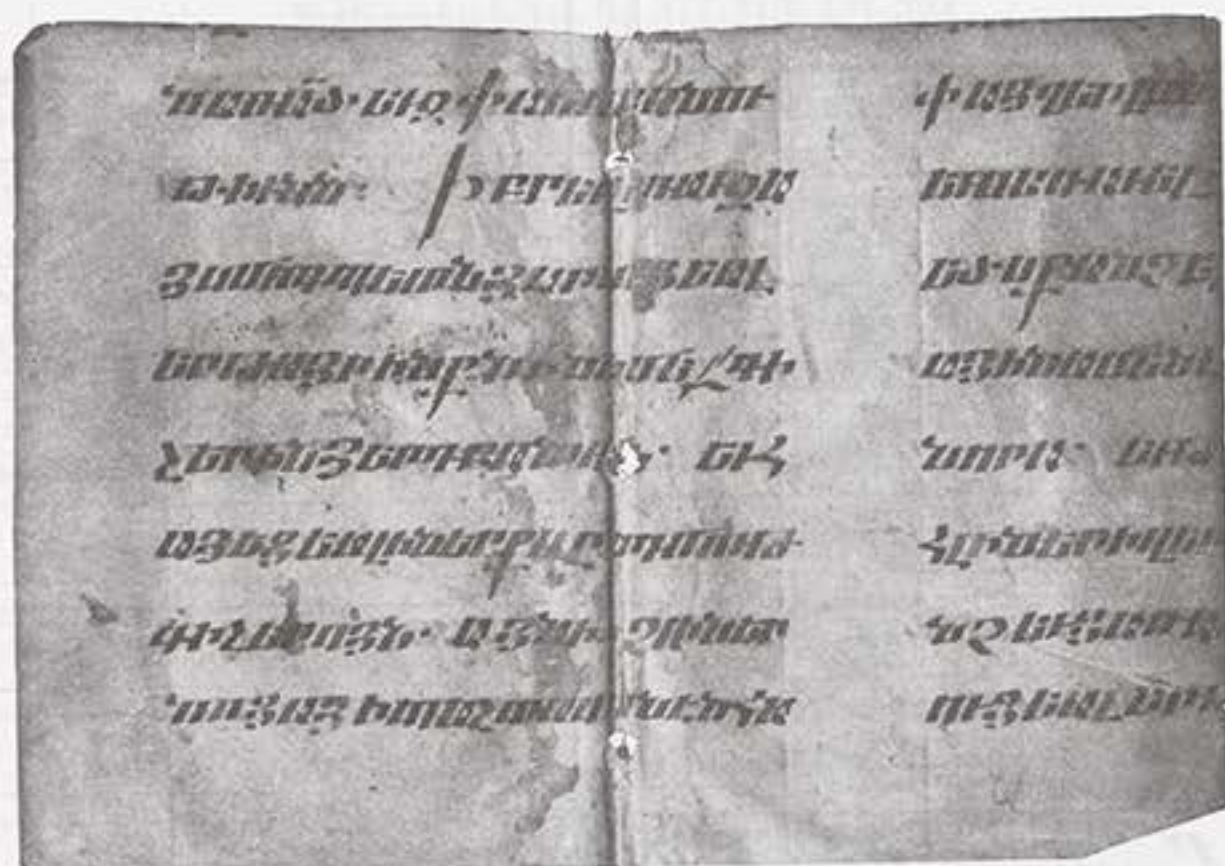
³²² եւ եթե (եթէ) զմոզպետն եւս, որ(> եւս; որ եւ] եւս որ) հաւատաց ի Քս, կամիս (կամիցիս; կամիցիս ի) ի համար արկանել (ընդ նոսա ի համար արկանել; համար արկանել ընդ նոսա), քուով եւթն.* (են եւթն; եւթն են) քող զերկուսն (զերկուսն եւս; > եւս), որ ի Վարդեսն (վարդէսն; վատդէսն; վատգետոյն; վրդեսն; վրդդէսն; վարդգէսն, վատդէտսն; վարդեսն; վարդէն, վարդեան; վաղէսն) կատարեցան,* եւ (> եւ) միա եպիսկոպոսն Թագիկ (թաթիկ; թողիկ) անուն* յԱսորեստանի* (ի յԱսորեստանի):

³²³ Բայց անդեն ի տեղոջն վեցն,* (> վեցեքին; վեցեքին սորա; վեցքս; վեցեքեան սորա; > որոց անուանքն (անուանք) են (> են) այսոքիկ)

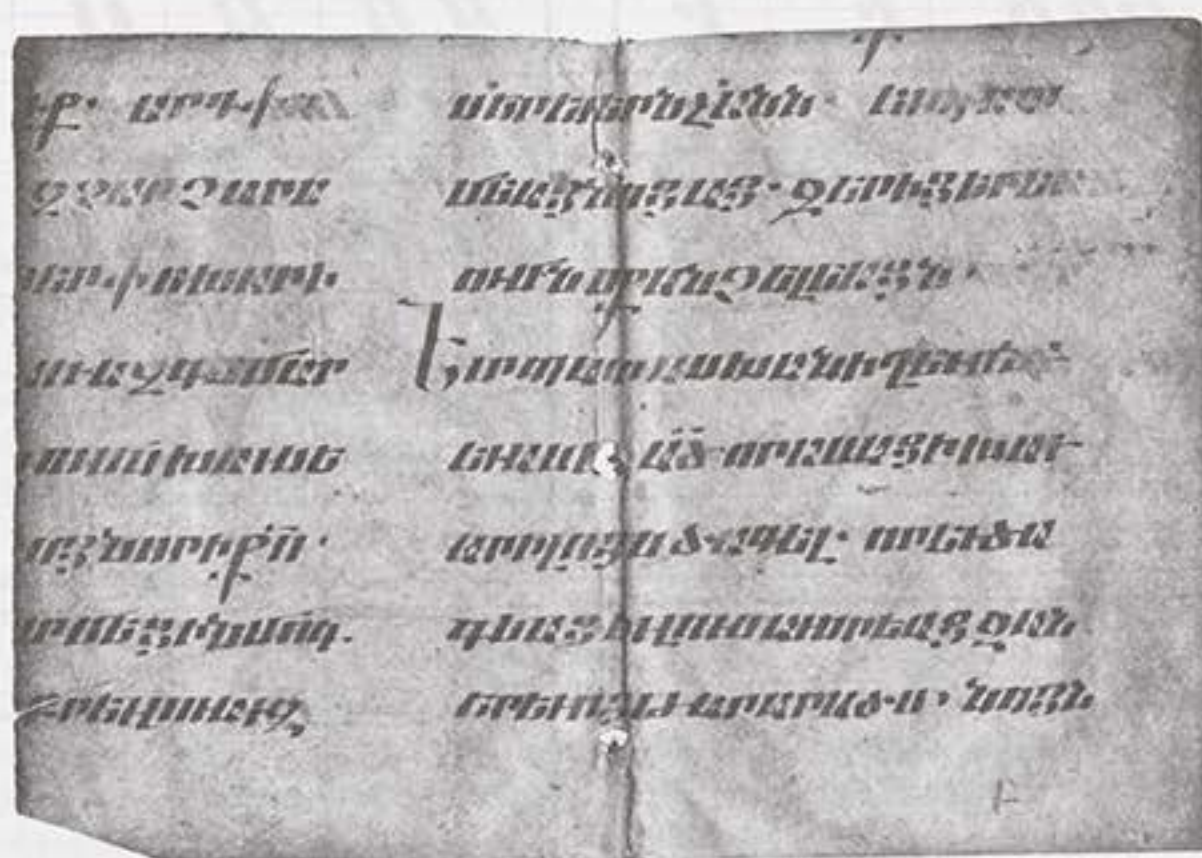
³²⁴ Սահակ եպիսկոպոս յիշտունեաց. (ոշտունեաց; ըռըշտունեաց; յըռշտունեաց; յըռըշտունեաց; ըռշտունեաց)

ՊԱՆՊԱՆԱԿ	ՉԲ 554	ՄՄ 3845	ՊԱՆՊԱՆԱԿ	ՉԲ 554	ՄՄ 3845
Ա Ա Ա	Ա	Ա			
Բ	Բ	Բ	ՄՄ	Մ	Մ
Գ Գ Գ	Գ	Գ	Յ	Յ	Յ
Դ Դ Դ	Դ	Դ	Ն Ն Ն	Ն	Ն
Ե Ե Ե	Ե	Ե	Հ Հ Հ		Հ
Չ Չ Չ	Չ	Չ	Ո Ո Ո	Ո	Ո
Է Է	Է	Է	Չ Չ		Չ
Ը	Ը	Ը	Պ Պ		Պ
Թ Թ	Թ	Թ	Ք Ք	Ք	Ք
	Ժ		Ռ	Ռ	Ռ
Ի Ի Ի	Ի	Ի	Ս Ս	Ս	Ս
Լ Լ	Լ	Լ	Վ Վ	Վ	Վ
Խ Խ	Խ	Խ	Պ Պ	Պ	Պ
Ծ Ծ	Ծ	Ծ	Ր Ր	Ր	Ր
Պ Պ	Պ	Պ	Տ Տ	Տ	Տ
Յ Յ	Յ	Յ	Ի Ի	Ի	Ի
Չ		Չ	Փ		Փ
Ղ Ղ Ղ	Ղ	Ղ	Բ Բ	Բ	Բ

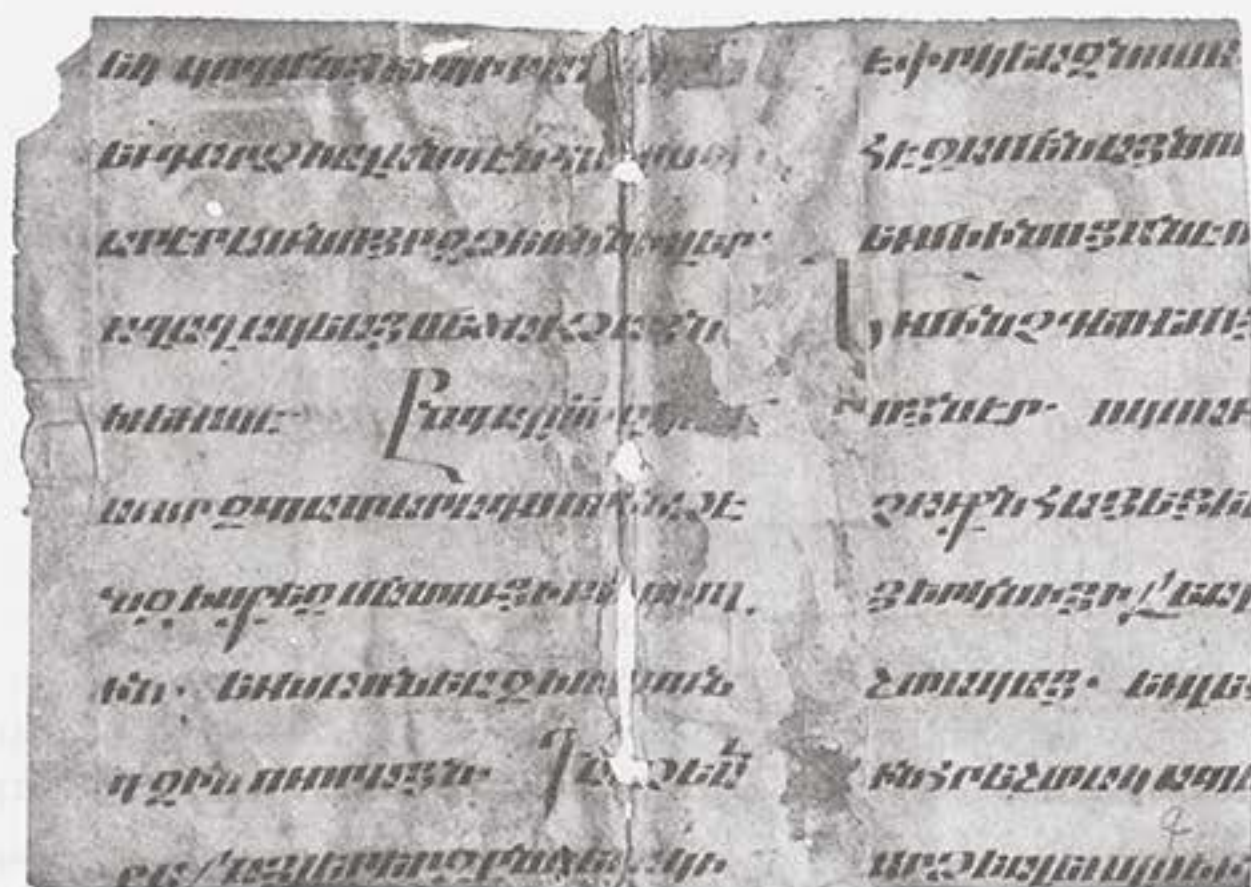
Նկ. 1 Պանպանակի գրերի համադրություն թվակիր երկարագիր ձևագրերի հետ:

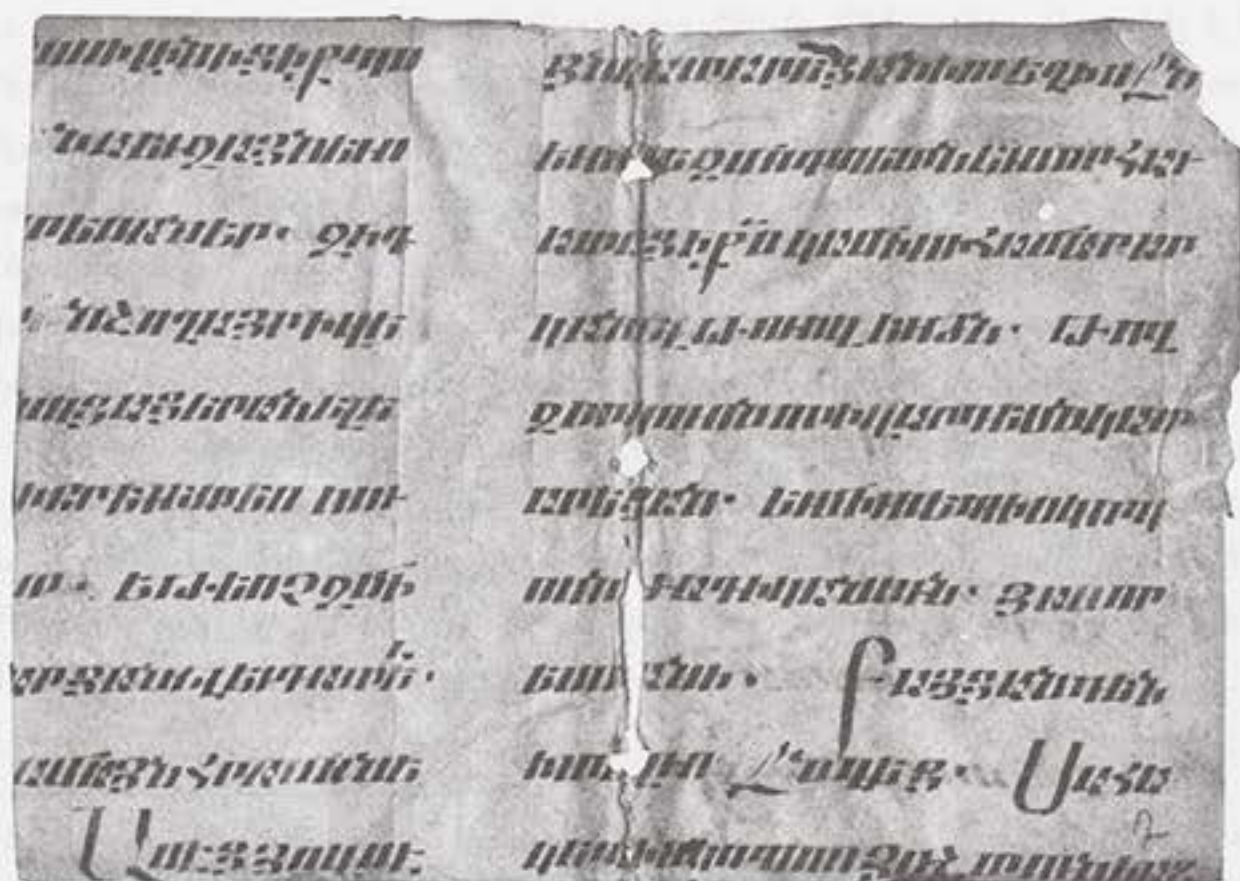
Նկ. 2, Պահպանակ Բբ-Աս. 35-36, 42:

Նկ. 3, Պահպանակ Աբ-Բա. 55-56, 62-63:

Նկ. 4, Պահպանակ Գա-Գբ. 310-311; 314-316:

Նկ. 5, Պահպանակ Գա-Գբ 317-319; 321-324:

